

Mariusz Machynia

Kraków

**ZAPOMNIANE POMNIKI
CYWILIZACJI EUROPEJSKIEJ.
ZESPOŁY KSIĄG SĄDOWYCH
„SZLACHECKICH” Z CZASÓW
I RZECZYPOSPOLITEJ (XVI–
XVIII W.) W CENTRALNYM
PAŃSTWOWYM ARCHIWUM
HISTORYCZNYM UKRAINY
W KIJOWIE*. STAN BADAŃ.
ZAMIERZENIA**

I. Stan badań

Poniższa tabela zawiera zestawienie zespołów archiwalnych, które były przedmiotem penetracji i inwentaryzacji¹. Ze względu na proveniencję formalną i geograficzną w zestawieniu nie uwzględniono księgi sądu zamkowego i starościńskiego (podzameczna, podzamkowa od 1748 r.) jaworowskiego z lat 1722–1751².

* Weryfikację prowadzono formalnie przy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie w ramach projektów badawczych nr 1 H01G 075 30 z lat 2006–2008 i nr N N108 324437 z lat 2009–2012, pt. *Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Zespoły ksiąg sądowych „szlacheckich” z czasów I Rzeczypospolitej (XVI–XVIII w.) w Centralnym Archiwum Historycznym w Kijowie*. Realizacja zadań nie byłaby możliwa bez życzliwej postawy i współpracy władz i archiwistów CDIAUK.

¹ Warto wspomnieć, że nie zachował się żaden oficjalny dokument (prawdopodobnie nigdy nie został sporządzony), formalnie wskazujący na fakt spalenia pozostałych ksiąg. Wiedza o zniszczeniu ksiąg przechowywanych w pomieszczeniach Uniwersytetu Kijowskiego, które zostały zrujnowane podczas szturmów Kijowa przez wojska radzieckie, jest oparta na ustnych przekazach i braku stosownych jednostek w magazynach CDIAUK.

² CDIAUK, f. 1394, op.1, nr 1.

Województwo kijowskie	Kijów*	sąd grodzki – f. 2, op. 1 (1581–1796) – 192 jednostki
		sąd ziemski – f. 3/1 (1712–1796) – 78 jednostek
		sąd podkomorski – f. 4, op. 1, (1584–1647) – 2 jednostki
		sądy kapturowe – f. 5, op. 1 (1733–1764) – 3 jednostki
		sądy i komisja pograniczna polsko-rosyjska – f. 6, op. 1, 2, 3 (1735–1790) – 100 jednostek
		sąd konfederacki województwa (konfederacja targowicka) – f. 7, op. 1 (1792–1793) – 7 jednostek
	Żytomierz	sąd ziemski – f. 10, op. 1 (1733–1802) – 81 jednostek
		sąd grodzki – f. 11, op. 1 (1582–1796) – 181 jednostek
		komisja porządkowa cywilno-wojskowa – f. 8, op. 1 (1790–1792) – 22 jednostki
	Owruć	sąd ziemski – f. 14, op.1 (1779–1780) – 1 jednostka
sąd grodzki – f. 15, op. 1 (1678–1796) – 21 jednostek		
sąd ziemski/powiatowy (część zespołu przechowywanego w DAŻO w Żytomierzu) – f. 13, op. 1 (1777–1802) – 12 jednostek		
Naddnieprze	sąd ziemiański naddnieprski – f. 9, op. 1 (1792) – 2 jednostki	
Województwo wołyńskie		sądy kapturowe województwa – f. 17, op. 1 (1632–1697) – 8 jednostek
		sądy konfederackie województwa – f. 18, op. 1 (1763, 1793) – 2 jednostki
		Główny Sąd Trybunalski Skarbowy dla województwa – f. 19, op. 1 (1660–1684) – 2 jednostki
	Krzemieniec	sąd grodzki – f. 21, op. 1 (1543 – 2. poł. XVIII w.) – 329 jednostek (+ 1 w AGAD)
		sąd ziemski – f. 22, op. 1 (1566–1647) – 52 jednostki
		komisja porządkowa cywilno-wojskowa – f. 41, op. 1 (1790–1795) – 2 jednostki
	Łuck	sąd podkomorski – f. 24, op. 1 (1585–1648) – 6 jednostek
		sąd grodzki – f. 25, op. 1, (1558–1790) – 463 jednostki
		sąd ziemski – f. 26, op. 1 (1565–1784) – 60 jednostek
	Włodzimierz	sąd ziemski – f. 27, op. 1 (1567–1796) – 48 jednostek
sąd grodzki – f. 28, op. 1 (1566–1756) – 173 jednostki (+ 1 w AGAD)		
Dubno	sąd kontraktowy (po przeniesieniu kontraktów ze Lwowa) – f. 34, op. 1 (1774–1796) – 26 jednostek	
Województwo podolskie		sądy komisarzskie województwa (we Lwowie) – f. 36, op. 1 (1676–1682) – 5 jednostek
	Kamieniec Podolski	sąd ziemski – f. 37, op. 1 (1521–1790) – 53 jednostki
		sąd grodzki – f. 39, op. 1 (1625–1767) – 42 jednostki (+ 1 księga w klasztorze na Synaju – mikrofilm w AGAD)
	Latyczów	sąd grodzki – f. 40, op. 1 (1663–1672) – 2 jednostki

Województwo braclawskie	Winnica	sąd ziemski – f. 43, op. 1 (1639–1779) – 2 jednostki
		sąd grodzki – f. 44, op. 1 (1543–1790) – 6 jednostek, w tym trzy błędnie opisane

* Siedzibą sądów i urzędów był Żytomierz, z wyjątkiem komisji pogranicznej, która zbierała się w Motowidłowie.

Wszystkie wymienione w tabeli jednostki zostały zweryfikowane zgodnie z kryteriami opisanymi przez B. Nykiel w artykule opublikowanym w niniejszym opracowaniu zbiorowym³. Badania prowadzono z zastosowaniem metody „spisu z natury”, z założeniem fizycznego dostępu do każdej księgi. Wyjątkiem jest kilka pierwszych „ksiąg” grodzkich krzemienieckich, których stan fizyczny nie pozwala na jakiegokolwiek korzystanie z nich. Pozyskane materiały są obecnie opracowywane. Docelowo zakłada się przygotowanie inwentarza „idealnego”. W tym celu osobno gromadzone były także informacje o księgach zniszczonych i zaginionych w epoce, do końca XVIII w., a także o zniszczonych podczas II wojny światowej i przepadłych później.

Z myślą o realizacji powyższych celów budowano dwie bazy danych:

1. Baza danych o samych księgach i innych jednostkach archiwalnych, które zostały zakwalifikowane do zespołów ksiąg. Baza ta stanowić będzie podstawę do sporządzenia w przyszłości pełnego inwentarza serii ksiąg sądów „szlacheckich” dawnej Rzeczypospolitej, przechowywanych w CDIAUK.
2. Baza danych obejmująca zestawienie wpisanych (oblatowanych, wzmiankowanych) do tych ksiąg dokumentów „publicznych”, dotyczących prawno-ustrojowych aspektów funkcjonowania państwa i społeczności lokalnych (przywileje królewskie, dokumenty sejmowe,

³ Zob. B. Nykiel, *Kolekcja grodzkich i ziemskich ksiąg sądowych w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy w Kijowie w świetle projektu „Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej”*. Każdą jednostkę archiwalną starano się scharakteryzować przy zastosowaniu następujących elementów: sygnatura archiwalna (aktualna i dawna), seria, rodzaj i typ księgi (np. księga grodzka włodzimierska zapisowa lub księga ziemska żytomierska, registr ordynaryjny); opis zewnętrzny (wymiary, ilość kart, oprawa, stan fizyczny), opis wewnętrzny-merytoryczny (daty skrajne i ewentualne noty z epoki dotyczące chronologii; język wpisów; ilość spraw wpisanych – na podstawie numeracji, jeśli taką zastosowano; urzędnicy, w imieniu których prowadzono księgę, i ewentualnie prowadzący, noty rewizyjno-proweniencyjne i wszelkie późniejsze, istotne noty archiwalne dokumentujące dzieje i stan jednostki od końca XVIII w. po współczesność, rejestry zawartości); stopień opracowania archiwalnego i naukowego księgi (ewentualny mikrofilm, inwentarz/opys w druku lub rękopisie z XIX–XX w., edycja naukowa księgi) i uwagi.

uniwersały, listy przypowiednie, lauda i instrukcje sejmikowe, manifesty i in.). Ogrom materiału i ograniczenia czasowe realizacji grantu zadecydowały, że jest to tylko wybór dokumentów.

Podczas inwentaryzacji z ogromnej masy wpisów starano się „wyłowić” wszelkie informacje z epoki świadczące o liczbie i stanie fizycznym ksiąg. Znalezione szczegółowe inwentarze, sumariusze i rejestry, które były sporządzane na zasadzie remanentu m.in. przy okazji przechodzenia pisarstwa z rąk do rąk, w połączeniu ze spisami i inwentarzami tworzonymi podczas komasacji akt w 1. poł. XIX w. i później w Archiwum Głównym w Kijowie, są niezwykle cennym uzupełnieniem weryfikacji. Dają nadzieję, iż możliwe będzie przygotowanie inwentarza idealnego ksiąg sądów szlacheckich Kijowszczyzny, Podola i Wołynia. Uczestnicy projektu w porozumieniu z władzami CDIAUK starali się na bieżąco kopiować rejestry ksiąg w postaci cyfrowej. Przykładami takich zestawień są:

1. *Oblata rejestru ksiąg grodzkich łuckich sporządzonego na zamku łuckim przez Jana Majkowskiego pisarza grodzkiego łuckiego podczas przejmowania tychże ksiąg od swego poprzednika na urządzie Wojciecha Staniszewskiego. 1608, 2 XII⁴.*
2. *Oblata rejestru ksiąg grodzkich włodzimierskich sporządzona za urzędu pisarza grodzkiego włodzimierskiego Krzysztofa Jana Kostra po ustąpieniu jego poprzednika Adama Ciołka Czarnołożkiego wojskiego buskiego. 1663, 15 X⁵.*

Podobnie starano się lokalizować wszelkie inne informacje dotyczące ksiąg oraz formalnego i praktycznego funkcjonowania sądów i urzędów. Na przykład w księdze grodzkiej włodzimierskiej z 1684 r.⁶ widnieje oblata juramentu na urząd sędziego grodzkiego kijowskiego, wykonanego 12 IX 1684 r. w kościele oo. Dominikanów we Włodzimierzu, podczas sejmiku elekcyjnego na sęstwo ziemskie kijowskie przez Wacława Zubczewskiego, podczaszego nowogrodzkiego. Kolejne wpisy to oblata juramentów poczynionych na tymże sejmiku (wniesione do ksiąg przez marszałka koła Dymitra Hołowińskiego), m.in. Franciszka Potockiego na urząd starosty owruckiego oraz Michała Stawckiego na urząd podstarościego i Andrzeja Długopolskiego na urząd pisarza grodzkiego owruckiego⁷ Z kolei w dniu następnym szlachta kijowska podjęła

⁴ CDIAUK, f. 25, op. 1, nr 82, k. 19–21v.

⁵ CDIAUK, f. 28, op. 1, nr 102, k. 104–121v.

⁶ CDIAUK, f. 28, op. 1, nr 129, k. 1095v–1102v.

⁷ Ibidem, k. 1095v–1098.

m.in. uchwałę, na mocy której nakazywała nowo zaprzysiężonym urzędnikom owruckim otwarcie 5 października ksiąg grodzkich zamkniętych z powodu pożaru monasteru owruckiego. Równocześnie nakazano zabezpieczenie i komisyjne zinwentaryzowanie resztek ocalałych z pożaru ksiąg, a następnie przekazanie ich jezuitom owruckim, którzy posiadali plac wydzielony na zamku owruckim⁸.

Gromadzono także informacje dotyczące ksiąg sądowych znajdujące się w w innych zespołach archiwalnych (m.in. tzw. podworskich), zbiorach i kolekcjach bibliotecznych przechowywanych w merytorycznych instytucjach Ukrainy i Polski. Przykłady to:

1. Biblioteka im. Vernadskiego w Kijowie – *Akty w księgach grodzkich i ziemskich. Opis ksiąg aktowych łuckich, włodzimierskich, żytomierskich XVI w.*⁹ oraz *Spis ksiąg ziemskich i grodzkich kijowskich w kijowskim magistracie znajdujących się zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana*¹⁰. Szczególnie ta druga pozycja jest istotna ze względu na zniszczenie tych ksiąg jeszcze w XVII w.
2. Archiwum Państwowe w Krakowie (oddział na Wawelu), Archiwum Sanguszków – *sumariusze ksiąg krzemienieckich – Konnotacya ksiąg grodzkich Krzemienieckich, różnych ksiąg zgniłych, poszarpanych, w sexternach pomieszanych z liter spęłzonych od połowy XVI do końca XVII wieku*¹¹. *Summaryusz inwentacyi Xiąg Ziemskich Krzemienieckich całego archiwum, na rekwizycyą JO. X. Jmci Józefa Paulina na Białym Kowlu, Smolanach. Rakowie i X-stwie Zasławskiem, Hrabi na Tarnowie Lubartowicza Sanguszka, Krzem[ienieckiego] Czer[kaskiego] etc. starosty, anno 1762 die 9na Ianuarii szczęśliwie zaczęty*¹².

Nie bez znaczenia są wyniki obszernych kwerend prowadzonych w epoce, a zachowanych w postaci sumariuszy, np. *Transakcye niektóre, in parte do interessów i dóbr quondam domu JO. Xiążąt Ich Mści Ostrogskich i Zasławskich, a teraz J.O. Xięślwa Ich Mści Sanguszków, Marszałków W. X. Lit. jako ich sukcesorów regulujące się, z niektórych ksiąg grodzkich Krzemienieckich circa (...) anni 1727 rewidowanych, summatisz skonnotowane, ad archiwum tychże Xięstwa IchMściów anno utimam feliciter ordieni 1728vo oddane*¹³.

⁸ Ibidem, k. 1101–1102.

⁹ Biblioteka im. Vernadskiego, f. 1, op. 1, nr 3875.

¹⁰ Ibidem, nr 4104.

¹¹ APKr, A. Sang., rkps 870.

¹² Ibidem, rkps 871.

¹³ Ibidem, rkps 903.

Krótką charakterystyka wybranych zespołów

Sąd ziemski żytomierski – f. 10, op. 1 (1733–1802), 81 jednostek. Stosunkowo dobrze zachowany i prawie niewykorzystany zespół, do którego w przeszłości błędnie zakwalifikowano wiele jednostek, np.: nr 44 – księga grodzka kijowska (protokół dekretowy) z 1789 r.; nr 47a – księga komisji cywilno-wojskowej żytomierskiej (*Tabela w porządku ułożenia rekruta*) z 1790 r.; nr 48 – księga ziemiańska kijowska (księga dekretów w sądach głównych TKL) z lat 1790–91; nr 50 – księga ziemiańska żytomierska (protokół transakcji zapisowych) z 1792 r.; nr 55 – księga ziemiska żytomierska konfederacka (potoczna i zapisowa) z 1792 r.; nr 68 – księga grodzka kijowska (regestr ordynaryjny) z 1775 r.; nr 69 – księga ziemiańska kijowska i ziemiska żytomierska (protokół) z lat 1792, 1797–1802; nr 81 – księga grodzka kijowska (regestr ordynaryjny) nr. 76–78 – inwentarze klucza (księstwa lachowickiego) z lat 1785, 1787, 1789. Błędne kwalifikacje wynikały z pracy osób merytorycznie nieprzygotowanych, wykonywanej w latach 50. przez radzieckich archiwistów w sposób „stachanowski”. Żytomierz w XVIII w. był siedzibą wielu instytucji (np. sądy grodzkie, ziemskie, ziemiańskie, komisje cywilno-wojskowe kijowskie i żytomierskie), co zwiększało ryzyko pomyłki podczas kwalifikacji jednostek. Trudno zrozumieć, z jakiego powodu do zespołu zakwalifikowano nr. 76–78. Inwentarze hrabstwa lachowickiego (położone nad Horyniem) winny być raczej przypisane do zespołu Sapiechów (f. 48, op. 1, 2), którzy byli jego właścicielami po Jabłonowskich. (A może przyniesiono je do urzędu w XVIII w. w celu oblatowania?).

Sąd grodzki krzemieniecki – f. 21, op. 1 (1543 [?] – 2. poł. XVIII w.) – 329 jednostek. To najgorzej zachowany zespół spośród weryfikowanych. Tylko część jednostek stanowi mniejsze lub większe fragmenty ksiąg. Na ogół są to jednostki uformowane z rozsypu, z małych poszytów, większych lub mniejszych fragmentów dokumentów, pojedynczych kart, fragmentów kart czy też innych ewidentnych destruktywów, często prawie nieczytelnych, bez chronologii i czasem wymieszanych z destruktywami ksiąg ziemskich. Wiele z tych kart przed laty zostało zalaminowanych, przez co straciły na czytelności. Pierwszych 10 jednostek ze względu na tragiczny stan zachowania nie podlega udostępnianiu. Do części jednostek sporządzono tzw. *wnutrienne opisy*. Księgi zostały poniszczone przez Kozaków podczas powstania Chmielnickiego, a te, które przetrwały, nie miały szczęścia do późniejszych konserwatorów. Zespół jest fragmentarycznie wykorzystywany przez ukraińskich historyków, a korzystanie z zawartych w nim materiałów to niezwykle żmudny i przykry obowiązek.

Jedna jednostka krzemieniecka pozostaje w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie¹⁴.

Sądy i komisja pograniczna polsko-rosyjska – f. 6, op. 1, 2, 3 (1735–1790) – 100 jednostek sformowanych z akt komisji pogranicznej kijowskiej, sądów pogranicznych, akt proveniencji rosyjskiej i niezrozumiałych wtrętów np. f. 6, op. 1, nr 10 to akta prywatnego garnizonu w Lubarze.

II. Zamierzenia

Na najbliższe lata zaplanowana została kontynuacja działań weryfikacyjnych, przy czym poszerzono ich zakres¹⁵. Zamierzamy skupić się na dwóch celach: po pierwsze, planujemy przygotowanie inwentarza zespołów, o których była mowa wyżej. Uzupełniająco przeprowadzona zostanie weryfikacja zespołów akt prawa magdeburskiego (magistraty, ratusze) z okresu I RP przechowywane w CDIAUK.

Po drugie, planujemy wstępną inwentaryzację słabo dotąd rozpoznanej przez polską naukę historyczną, a w znacznej części wręcz jej nieznaną, spuścizny aktowej sądów „szlacheckich” porozbiorowych, do 1831 r. Pozwoli to w przyszłości na scalenie w jedną bazę danych informacji o wszystkich aktach sądowych I Rzeczypospolitej z województw wołyńskiego, kijowskiego, bracławskiego, podolskiego i powstałych na ich miejscu rosyjskich guberni – kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej.

Dodatkowo (w mniejszym już zakresie) zakładamy rozpoznanie i wstępną inwentaryzację ksiąg sądowych powstałych na obszarze WKL, a także z terenu dzisiejszej Polski, które trafiły do archiwów Litwy, Białorusi i Rosji. Dotyczy to także innych zespołów aktowych powstałych na tych ziemiach, a będących spuścizną I RP, np. tzw. zespołów podworskich. Zostaną one przejrzone głównie pod kątem uzupełnienia braków wynikających ze zróżnicowanego stopnia zachowania ksiąg sądowych dla poszczególnych województw wschodnich RP.

Ze względu na ogrom materiału i rozległość terytorialną cele drugorzędne będą realizowane jedynie w sposób sondażowy i ogólny, w znacznej mierze

¹⁴ Nabytki niedokumentowe oddziału I, nr 60.

¹⁵ Mamy nadzieję prowadzić badania w oparciu o grant z Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki Nr 11H 12 0413 81 pt. *Zapomniane pomniki cywilizacji europejskiej. Spuścizna aktowa I Rzeczypospolitej w archiwach państw powstałych po rozpadzie ZSRR. Ze szczególnym uwzględnieniem zespołów ksiąg sądowych (do 1831 r.) w zasobach archiwalnych Ukrainy*. W skład zespołu afiliowanego przy Polskiej Akademii Nauk w Krakowie wchodzi m.in: Marian Wołkowski-Wolski, Jarosław Stolicki, Robert Bogusz, Tomasz Ciesielski, Eugeniusz Czerniecki, Aleksander Petrenko, Janusz Szyszka i piszący te słowa.

w oparciu o istniejące inwentarze i inne pomoce archiwalne, jednak w sposób pozwalający na nakreślenie „szkicu”, który w przyszłości stałby się podstawą do pogłębionej inwentaryzacji i – w konsekwencji – do zamknięcia tematu. W dalszej perspektywie, w połączeniu z inwentarzami ksiąg wcześniejszych przechowywanych w Kijowie i ksiąg zgromadzonych we Lwowie, pozwoli to na uzyskanie pełnego obrazu problematyki i tym samym ułatwi badaczom i nauce dostęp do materiałów źródłowych. Odleglejszym zamiarem jest połączenie baz danych: ukraińskiej z białoruską, litewską, łotewską i rosyjską.

Po rozbiorach skasowano system sądowniczy I RP (likwidacja ziemstw, grodów itd.) i wprowadzono rosyjski (powstały m.in. sądy powiatowe oraz izby cywilne i karne przekształcone w 1797 r. w sądy główne poszczególnych guberni), jednak car Paweł I szybko przywrócił, w 1797 r., obowiązywanie Statutu Litewskiego¹⁶. Nie przywrócono, co prawda, tradycyjnych ziemstw i grodów, ale system nowych sądów działał w znacznej mierze w oparciu o metody i formy stosowane przed rozbiorami; z obieralnością urzędników przez szlachtę, z zasadniczym podziałem ksiąg wpisów na zapisowe, potoczne, dekreto-we, także wieczyste, dłużne, stemplowe i inne, z zastosowaniem protokołów, rejestrów itd. W maju 1797 r. wznowiono działalność sądów podkomorskich i ziemskich (często zwanych powiatowymi), które dodatkowo przejęły kompetencje kryminalne sądów grodzkich. Do ksiąg potocznych wnoszono: manifesty, skargi, pozwy, sprawy o charakterze cywilno-notarialnym; do ksiąg wieczystych – jak sama nazwa wskazuje – akta spraw wieczysto-hipotecznych; do ksiąg dłużnych – sprawy pożyczek i zastawów; do ksiąg stemplowych głównie kwity i dokumentację finansową. Do ksiąg wpisywano wszelkie sprawy o charakterze prawno-majątkowym i gospodarczym, kontrakty sprzedaży, cesje, tradycje dóbr, często z załączonymi inwentarzami i rejestrami. Znajdują się w nich bogate materiały genealogiczne, m.in. związane z procedurami legitymacyjnymi szlachty (np. księga zapisowa ziemska żytomiarska z 1798 r. znajdująca się w CDIAUK zawiera głównie zaświadczenia legitymacyjne)¹⁷. Księgi wpisów – poza materiałami bieżącymi – zawierają także bogate *priora*, w tym np. oblaty przywilejów w księdze wieczystej (np. obłata statutu dla jednego

¹⁶ Ustalił się następujący podział administracyjny: gubernia kijowska – powiaty: radomski, kijowski, wasylkowski, skwirski, berdyczowski, lipowiecki, taraszczański, kaniowski, czerkaski, czehryński (czygiryński), zwinogrodzki i humański; gubernia podolska – powiaty: proskurowski, kamieniecko-podolski, latyczowski, uszycki, lityński, mohylewski, jampolski, winnicki, braclawski, hajsyński, olgopolski i bałcki; gubernia wołyńska – powiaty: kowelski, włodzimiersko-wołyński, łucki, dubieński, krzemieniecki, rówieński, ostrogski, zasławski, starokonstantynowski, nowogrodzko-wołyński (zwiahelski), owrucki i żytomiarski.

¹⁷ CDIAUK, f. 21, op. 1, nr 74.

z ormiańskich cechów w Mohylowie Podolskim, nadanego przez F.S. Potockiego w 1743 r. – księga mohylowska z 1804 r. przechowywana w winnickim archiwum)¹⁸ oraz wypisy z ksiąg już nieistniejących, co ma kolosalne znaczenie przy tak przetrzebionym materiale archiwalnym, jak archiwalia polskie.

Objętościowo księgi składają się zwykle z kilkuset kart. Przykładowo, w księdze ziemskiej zapisowej hajszyńsko-olhopolskiej z 1800 r.¹⁹ zamieszczono 586 aktów na 837 kartach, a w księdze potocznej jampolskiej z 1825 r.²⁰ odpowiednio 866 aktów na 1096 kartach. Zdarzają się także księgi liczące ok. 2000 kart.

Gubernialne sądy główne (kijowski, podolski, wołyński), składające się z departamentów cywilnego i karnego, były instytucjami wyższej instancji i pełniły (upraszczając) funkcję trybunałów głównych funkcjonujących w I RP. Urzędowym językiem wpisów był w nich język polski. Mimo że interesujące nas sądy istniały do lat 70. XIX w., to ich znaczenie jako kontynuacji wpływów I RP kończy się po 1831 r., w związku z procesem gwałtownej, popowstaniowej rusyfikacji, kiedy to m.in. zniesiono obieralność urzędników sądowych przez szlachtę, a oficjalnym językiem urzędów stał się rosyjski. To właśnie wówczas sądy główne przekształcono z powrotem w izby sądowe – cywilną i karną.

Po wspomnianych sądach pozostało wiele tysięcy jednostek aktowych przechowywanych w kilku ukraińskich archiwach (Kijów, Czerkasy, Winnica, Żytomierz, Łuck, Chmielnicki, Równe, Tarnopol). Interesujące nas akta z guberni kijowskiej znajdują się głównie w następujących instytucjach:

1. Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy w Kijowie (CDIAUK). Są w nim²¹:
 - a. księgi sądowe, porozbiorowe do 1831 r., m.in. takie zespoły, jak: Kijowski Sąd Główny 1796–1831 (14 107 jednostek), który powstał z połączenia kijowskich izb cywilnego i karnego sądu; Kijowska Izba Cywilnego Sądu i Kijowska Izba Karnego Sądu 1781–1796, 1831–1871 (akta tylko z lat 90. XVIII w.); księgi zasławskie, starokonstantynowskie, braclawskie i inne;
 - b. księgi magistratów i ratuszy z okresu I RP i z pierwszych lat porozbiorowych, m.in. z Kamieńca Podolskiego (157 jednostek z lat

¹⁸ DAWiO, f. 479, op. 1, nr 15, k. 141v–144. Warto w tym miejscu przywołać publikację: O.С. Петренко, *Актові книги повітових (земських) судів Східного Поділля (1797–1840 рр.): зміст, стан збереження, значення та перспективи вивчення*, „Архіви України” 2012, nr 1, s. 78–110; idem, *Брацлавське Намісництво*, Вінниця 2001.

¹⁹ DAWiO, f. 792, op. 1, nr 55. O.С. Петренко, *Актові книги...*, s. 95.

²⁰ DAWiO, f. 477, op. 1, nr 115.

²¹ Niektóre z wymienionych zespołów były przedmiotem projektu *Reconstitution of the Memory of Poland*, prowadzonego m.in. przez NDAP.

1519–1801 – najliczniejszy zespół), Krzemieńca, Żytomierza, Owrucza, Łucka, Baru, Dubna, Włodzimierza, Winnicy, Kowla i innych. Łącznie kilkaset jednostek. W tym punkcie mieszczą się także inne, mniejsze zespoły aktowe, nieobjęte wcześniejszymi działaniami, a dotyczące I RP;

- c. tzw. zespoły podworskie – pozostałości wielkich niegdyś archiwów wytworzonych przez pierwsze rodziny RP, np. Potockich, Tarłów, Zamoyskich, Mniszchów, Lubomirskich, Rzewuskich, Sapiehów, Radziwiłłów, Herburtów, Branickich, Sobańskich i inne, mniejsze.
2. Archiwum Państwowe Obwodu Kijowskiego w Kijowie (DAKO) – księgi: wasylkowskie, taraszczańskie, skwirskie i kijowskie.
3. Archiwum Państwowe Obwodu Czerkaskiego w Czerkasach (DACZO) – księgi: humańskie, czerkaskie, zwinogradzkie, czehryńskie i kaniowskie.
4. Archiwum Państwowe Obwodu Żytomierskiego w Żytomierzu (DAŻO) – księgi: machnowieckie (oddział archiwum w Berdyczowie) i radomyskie.

Z kolei odpowiednie akta sądów guberni wołyńskiej znajdziemy w archiwach Żytomierza, Równego, Łucka i Tarnopola, a guberni podolskiej – w archiwach Chmielnickiego i Winnicy.

Nie będziemy już w tym miejscu robić przeglądu interesujących nas archiwaliów przechowywanych w archiwach Białorusi, Litwy, Rosji i innych. Mamy nadzieję, że uda się opracować otwarte komputerowe bazy danych, zawierające informacje o materiałach archiwalnych i bibliotecznych zgromadzone w trakcie realizacji projektu, a także opracowanie inwentarzy, katalogów, a w miarę możliwości repertoriów materiału archiwalnego będącego spuścizną Korony i WKL.

Summary

Forgotten monuments of European civilization. Volumes of “landed gentry” court records from the time of the Old Polish Commonwealth (16th–18th centuries) in the Central National Historical Archive of Ukraine in Kiev. State of research. Future plans

In the past few years, a group of historians from Cracow, as part of the projects undertaken by National Ukrainian Archives, has conducted an inventORIZATION of sets of volumes of “landed gentry” court records kept in the archive in Kiev.

State of Research

InventORIZATION was completed of volumes from the former Kiev Province (burgher and landowner volumes from Kiev, Żytomierz, Owrućk, landowner volumes from the Dnieper region, and also volumes of chamberlains, vigilance committees, civilian-military orderly commissions and of the Targowica Confederacy). From Volhynia Province: burgher and landowner volumes from Łuck (the largest sets of volumes), from Włodzimierz, Krzemieniec, contract records, vigilance committees, confederacies and others. From Podolia Province: burgher and landowner volumes from Kamieniec, a few from Latyczów, and commission volumes. From Braclaw Province, several volumes from Winnica.

Research was performed by the method of “inventorying from nature,” which assumes physical access to every volume. The goal is to produce an “ideal” inventory. To that end, information was also collected about volumes destroyed or lost in the period to the end of the 18th century, and also those destroyed during World War II or lost thereafter.

During the course of the project, two databases were built: one with information about the volumes themselves and other archival units which were classified as belonging to the set of records, and a second with information about selected public documents recorded in the volumes, e.g. proclamations, privileges, plaudits and instructions of regional legislative assemblies.

Future Plans

For the next few years, plans are to continue verification activities, but with a broadened scope. We intend to concentrate on two goals: first, we plan to prepare an inventory of the sets of volumes mentioned above. In addition, verification will be performed on sets of records of Magdeburg Law (burgher acts) from the time of the Polish Commonwealth kept in the Ukrainian archives.

Secondly, we are beginning a preliminary inventorization of landowner court records in the time after the partitions, up to 1831. This legacy is poorly known by Polish historical science, and in large part totally unknown. This will allow a future integration into one database information about all court records of the Polish Commonwealth from the provinces of Volhynia, Kiev, Braclaw, Podolia, and the Russian guberniyas established in their place – Kiev, Podolia, Volhynia.

In addition, we are setting out to become familiar and perform a preliminary inventorization of court records from the Grand Duchy of Lithuania, and from the territories of today's Poland, which found their way into archives in Lithuania, Belarus and Russia. This involves other sets of records which arose in these territories as a legacy of the Polish Commonwealth, the so-called post-manorial records. They will be examined for the purpose of filling in missing information, arising from the varied state of preservation of the court records from the various eastern provinces of the Commonwealth.

Because of the huge amount of material and the territorial expanse involved, secondary goals will be realized by means of general surveys, in large part relying on existing inventories and other archival resources, yet in a way that will allow the creation of a "sketch" which in the future could become the basis for a more thorough inventorization and, in consequence, bring to an end the work on this subject. In a broader perspective, in combination with inventories of earlier records kept in Kiev and records collected in Lwów, this will allow a full depiction of the issue, and will facilitate access to source materials by historians and scientists. A more remote objective is to combine the databases, Ukrainian with Belarusian, Lithuanian, Latvian and Russian.

Translated by Thaddeus Mirecki